

ВПЛИВ СМИСЛОВОЇ СТРУКТУРИ ТЕКСТУ НА ЙОГО РОЗУМІННЯ ЧИТАЧЕМ

Чепелева Н.В., Яковенко Л.П.

Чепелева Н.В., Яковенко Л.П. Вплив смислової структури тексту на його розуміння читачем

Характеризуються основні операції розуміння тексту, що призводять до виділення його смислової структури як важливої передумови смислового сприймання повідомлення. Аналізуються фактори, що визначають повне та глибоке розуміння навчальних текстів, насамперед, їх структурно-семантичні особливості, зокрема, інформативність, цілісність та діалогічність. Характеризуються провідні семантичні параметри, що впливають на розуміння навчального тексту.

Чепелева Н.В., Яковенко Л.Ф. Влияние смысловой структуры текста на его понимание читателем

Характеризуются основные операции понимания текста, приводящие к выделению его смысловой структуры как важнейшей предпосылки смыслового восприятия сообщения. Анализируются факторы, определяющие полное и глубокое понимание учебных текстов, прежде всего, их структурно-семантические особенности, в частности, информативность, целостность и диалогичность. Характеризуются ведущие семантические параметры, влияющие на понимание учебного текста.

Chepeleva N.V. Yakovenko L.P. Influence of the semantic structure of a text on its understanding by a reader

The article describes the core understanding operations that enable to elicit the semantic structure of a text as a prerequisite for the meaningful perception of the message. Analyzed are the factors, which underlie complete and profound comprehension of instructional texts; first of all, their structural-semantic characteristics, including its information value, integrity and dialogic character. The basic semantic characteristics are elucidated, which affect the instructional text understanding.

Розуміння тексту ми розглядаємо як процес породження та засвоєння смислів, основними характеристиками якого є вияв, відновлення смислу (концепту) вихідного повідомлення та синтез, породження нового смислу. Воно є складним аналітико-синтетичним процесом, який насамперед спрямований на побудову смислової структури вихідного повідомлення, що здійснюється за допомогою цілої низки когнітивних операцій розуміння, основними з яких є структурування та переструктурування текстової інформації, її стиснення, семантичне виваження та смислове розмежування матеріалу

Метою операції структурування є виділення основних змістових елементів тексту та встановлення логічних зв'язків між ними. Ця операція виконується завдяки аналізу змісту твору, порівнянню окремих його фрагментів, смислового групуванню матеріалу та його стисненню. В результаті виконання операцій порівняння та смислового групування читач об'єднує у своїй свідомості окремі текстові елементи у теми та підтеми, які, в свою чергу, є основними смисловими одиницями тексту. Як зазначав О.Р. Лурія, читач не лише виділяє окремі смислові «ядра» тексту, а й зіставляє їх між собою, часто повертаючись до вже прочитаного. При цьому він не ставить перед собою завдання розуміння окремих слів або фраз – їх розуміння має підпорядкований характер. Центральною ланкою є пошук смислу, розуміння усього тексту [14].

Операція стиснення дає змогу виділити смислові опорні пункти, які є носіями узагальненого смислу окремих фрагментів тексту. Як носії смислу, ці смислові опорні пункти виступають у якості «смислових віх», за якими відбувається орієнтування у змісті тексту та його наступне відтворення. Вони дають змогу читачеві виділити головне, суттєве для розуміння твору в цілому. Стиснення інформації, завдяки укрупненню її одиниць, допомагають також утримувати матеріал у пам'яті протягом усього процесу читання.

Визначальною для розуміння є операція переструктурування текстового матеріалу, що дає змогу встановити ієрархію смислів того чи іншого тексту, побудувати його смислову структуру. Без переструктурування текстового матеріалу неможливо зрозуміти твір в цілому, виявити головну думку, визначити суттєве, встановити зв'язки між окремими текстовими елементами. Воно необхідно ще й для того, щоб встановити зв'язки між інформацією, яка міститься в тексті, та знаннями читача, його минулим досвідом. Як зазначають П. Ліндсей і Д. Норман, структура інформації, що сприймається, не завжди відповідає підструктурам минулого досвіду читача. Тому необхідне переструктурування, яке, крім всього іншого, включає створення об'єктивного погляду на матеріал, що розуміється [13]. Таким чином, переструктурування текстової інформації дає змогу зрозуміти текст в цілому, виявити його головний зміст. Забезпечується переструктурування тексту усіма перерахованими вище когнітивними операціями, а також «семантичним вираженням» елементів тексту. Останнє передбачає виділення семантично значимої інформації, відкидання несуттєвого та акцентування уваги у творі на головному.

Таким чином, когнітивна переробка текстового матеріалу, його структурування та переструктурування, актуалізація смислу в процесі

читання, встановлення ієрархії смислів є необхідною умовою розуміння тексту. Виявлення суттєвих зв'язків між текстовими елементами та зміна їх послідовності призводить до виділення побудови внутрішньої смислової структури вихідного повідомлення, тобто до його розуміння.

Когнітивне оперування з текстом, що забезпечує його адекватне розуміння, передбачає, крім спеціальних операцій, ведення особливого виду діалогу з ним, який можна назвати пізнавальним. Він включає запитання типу «Чи це дійсно так?», «Що я вже знаю про це?», «Що саме про це повідомляється?». Постановка таких запитань дає можливість уточнити зміст тексту або уявлення читача. В останньому випадку пізнавальний діалог стає рефлексивним. Ці запитання, на відміну від власне діалогу з твором, як його розумів М.М. Бахтін, не виходять за межі тексту, що сприймається, вони, скоріше, виступають у ролі мисленневих опор, що допомагають утримувати матеріал у пам'яті, структурувати вихідне повідомлення, фіксувати його смислові елементи. Запитання, які ставляться в межах пізнавального діалогу, звернені передусім до змісту твору, а не до його автора, вони не передбачають оцінок, фіксації ставлення читача до тексту, тобто усього того, що характеризує діалогічну взаємодію з твором.

Одним з провідних факторів, що визначає ефективність розуміння тексту, є його структурно-смислова організація, яка упорядковує й спрямовує процес сприймання та розуміння повідомлення, задаючи програму взаємодії читача з твором. При цьому тест виступає не просто як мовна одиниця, а як продукт активної діяльності автора з організації не лише змісту повідомлення, а й закладення в текст програми його сприймання та розуміння читачем. У цьому й полягає передусім сутність психологічного підходу до вивчення тексту, який, на відміну від лінгвістичного, семіотичного та інших підходів передбачає вихід у позатекстову реальність, відкриття рамок твору, відбиття у його структурі складної взаємодії автора і читача.

Розглянемо психологічні характеристики тексту докладніше. Однією з важливіших ознак тексту є зв'язність та цільність. Це ті характеристики, без яких текст взагалі неможливий, особливо це стосується першої ознаки. Зв'язність забезпечується сукупністю факторів, логікою викладу, специфічною організацією мовних засобів, комунікативною спрямованістю повідомлення, композиційною структурою.

Цільність, у свою чергу забезпечується основним концептом, загальним смислом тексту, у відповідності з яким кожний елемент твору набуває свого закінченого смислу. Цільність тексту вкорінена у єдності комунікативної інтенції того, хто говорить, та в ієрархії планів (програм) мовленнєвого

висловлювання. Цільний текст – це текст, який при переході від одного послідовного ступеня до другого, більш глибокого, кожний раз зберігає смислову тотожність, позбавляючись лише маргінальних елементів [12].

З цільністю тексту тісно пов'язана наступна його характеристика – завершеність, яка, за М.М.Бахтінінм, визначається такими факторами: предметно-смисловою вичерпаністю; мовленнєвим задумом того, хто говорить, та типовими композиційно-жанровими формами завершення. Перший найважливіший критерій завершеності при цьому, на думку М.М.Бахтіна, – це можливість відповісти на нього, точніше зайняти відносно нього позицію відповіді [2].

Наступною найважливішою конституційною ознакою тексту, тісно пов'язаною з його цільністю, є структурність, оскільки концепт твору об'єктивується у його внутрішній (смісловій) структурі. Будь-який текст являє собою єдність зовнішньої (формальної) та внутрішньої (сміслові) структур, які тісно співвідносяться з двома семантичними рівнями твору – поверховим та глибинним. При цьому важливішою для глибокого та адекватного розуміння тексту є його глибинна семантика, у якій закладена відповідь на запитання «Для чого все це говориться? В чому суть сказаного насправді?». Якщо читач не в змозі дати відповідь на це запитання, то це означає, що він залишився на рівні поверхневої семантики твору.

У зв'язку з цим основною ознакою цільності тексту є наявність у його семантиці глибинного рівня, якому підпорядковані всі елементи зовнішньої структури твору. Говорити про цільність тексту таким чином можна лише у тому випадку, коли всі його елементи тісно пов'язані між собою та підпорядковані загальному концепту, який і є втіленням глибинної семантики повідомлення. З іншого боку, виділити цей концепт, тобто проникнути у глибинну семантику тексту, можна лише за умови його цільності, тобто тісної залежності поверхової семантики твору від його глибинного плану.

Зі структурністю тексту тісно пов'язана така важлива його характеристика, як подільність, яка дає можливість оперувати з фрагментами твору в процесі читання. Завдяки цій властивості тексту читач має можливість подумки порівнювати, трансформувати уривки, що дистантно відділені один від одного, але пов'язані загальним змістом, встановлювати смислові зв'язки між окремими текстовими елементами. Це поняття було запропоновано А.А. Брудним, який зазначав: «Текст є подільним: для психології читання ця властивість тексту має фундаментальне значення. Завдяки подільності читач в змозі подумки зіставити окремі ланцюги змісту, комбінувати їх у сполученнях, що дозволяють глибше проникнути в суть прочитаного. Подільність тексту створює можливість

випускати одні його елементи, звертаючись до інших повторно. Ця можливість будувати «власний» читацький текст із запропонованого набору елементів реалізується не лише у посібниках з програмованого навчання. По суті, будь-яку книгу можна читати вибірково» [4]. Отже, подільність тексту є важливою його якістю. Мірою подільності виступають внутрішня та зовнішня структури повідомлення.

Однією з провідних ознак тексту є його інформативність, яка визначається як здатність твору нести певне повідомлення. У психологічній та лінгвістичній літературі існують різні підходи до характеристики текстової інформації. На думку Т.М. Дридзе, інформативність характеризує не абсолютну кількість інформації в тексті, а лише ту, яку засвоїв реципієнт. У зв'язку з цим оцінкою інформативності тексту слугує міра адекватності розуміння реципієнтом задуму та основної ідеї твору [7]. Д.І.Блюменау, навпаки, мірою інформативності вважає не читача, а сам текст, зазначаючи при цьому, що інформативність характеризує ступінь розмаїття двох або більше текстів, які мають один денотат. Різні повідомлення мають різну інформативність не по відношенню до якогось індивідуального тезаурусу (мається на увазі читач), а лише по відношенню один до одного [3].

Деякі автори, характеризуючи текстову інформацію, виділяють основні її види. Д.І. Блюменту пропонує виділити в тексті корисну, нову, надмірну інформацію [3]. І.Ф.Неволін вважає, що текст містить фактологічну, теоретичну та рефлексивну інформацію. Перші два види інформації повідомляють про конкретні факти, події, осіб, а також теоретичні положення, які відстоює автор. Рефлексивна інформація виконує функції аналізу, оцінювання, узагальнення текстових елементів, що належать до рефлексивної та фактологічної інформації [15].

Р.І. Гальперин також виділяє три види текстової інформації, вважаючи, що вона включає у себе змістовно-фактуальну, змістовно-концептуальну та змістовно-підтекстову інформацію [6]. При цьому для художніх текстів характерним є імпліцитний характер змістовно-концептуальної інформації, на відміну від навчальних та наукових, в яких вона виражена в явному плані.

Ми, погоджуючись з ідеями І.Ф. Неволіна та Р.І. Гальперина, виділяємо в тексті когнітивну, рефлексивну та регулятивну інформацію. На нашу думку, когнітивний інформаційний план представляє власне текст, рефлексивний – автора, а регулятивний – читача, що й дає підстави говорити про текст як модель комунікативно-пізнавальної взаємодії автора і читача.

Остання характеристика тексту – його діалогічність. При характеристиці діалогічного тексту ми розділяємо думки М.М.Бахтіна про твір як цілісне мовленнєве висловлювання, в якому автор транслює не лише

якусь інформацію, а й своє ставлення до проблеми. І лише читач, точніше його особистісне включення у текст, доповнює останній, робить його твором в істинному значенні цього слова [2]. Будь-який текст має внутрішню діалогічну структуру – він містить як відкриті, так і приховані апеляції до одних авторів, полемізує з поглядами інших, спирається на авторитети, відомі факти, положення (наприклад, шляхом цитування), або піддає їх сумніву. Діалогічний текст містить апеляції до читача, його потреб, запитів, інтересів, він орієнтований на певний рівень знань. Зіставлення різних точок зору, смислових позицій, яке також притаманне діалогічному тексту, має на меті стимулювати виникнення нового знання, ставлення, оцінки у читача.

Таким чином, характерним для діалогічного тексту є намагання залучити читача до спільного з автором пошуку істини, розв'язання певних теоретичних або практичних проблем. Автор діалогічного тексту претендує не лише на передачу певної інформації, але й на встановлення певного контакту з читачем, трансляцію йому особистісних задумів і прагне до їх прийняття читачем. У свою чергу недіалогічний текст – це лише виклад готового результату, він не стимулює розумової й комунікативної активності читача, розрахований не стільки на міркування, скільки на пасивне засвоєння інформації. Крім того, діалогічний текст вміщує в собі кілька варіантів розуміння (ступенів свободи розуміння), не задаючи певного, жорстко обмеженого способу інтерпретації. Саме тому діалогічний текст має своєю функцією не тільки інформування, але й розвиток читача.

Одним з провідних факторів, що визначають повне та глибоке розуміння навчальних текстів, є їх структурно-семантичні особливості, насамперед, інформативність, цілісність та діалогічність. Вони не лише спрямовують розумову діяльність читача у необхідному напрямі для повного та глибокого розуміння тексту, а й забезпечують відтворення смислової структури вихідного повідомлення, акцентуючи увагу на семантично значимих елементах тексту, спрямовують здогадки та очікування читача у бажаному для автора напрямі, створюють умови для здійснення діалогічної взаємодії з текстом. У зв'язку з цим виникає питання, які саме особливості тексту здійснюють визначальний вплив на його розуміння.

Найбільш загальні вимоги до твору з точки зору його впливу на читача висловив Р. Барт. До них належать метод, жанри, знак, множинність, філіація, читання та задоволення. Зупинимося на цьому докладніше.

Текст, на думку Р. Барта, відчувається тільки у процесі роботи з ним, він виявляється в ході свого творення, яке спільно здійснюють автор і читач. Крім того, текст не піддається включенню в жанрову ієрархію, він завжди парадоксальний. Далі твір пізнається, досягається тільки

через своє відношення до знака. Він «працює» у сфері означуваного, яке слід розуміти не як матеріальний поріг смислу, а навпаки, як його вторинний продукт. В ньому є структура, але немає об'єднуючого центру, немає в зв'язку з цим закритості. Тексту властива множинність, при цьому множинність, яку неможливо усунути, оскільки вона зумовлена не двозначністю елементів його змісту, а «просторовою багатолінійністю означуваних», з якої він мовби зітканий. Текст утворюється з анонімних, непомітних і разом з тим уже читаних цитат без лапок, посилань. Це – мова культури. Твір, з погляду дослідника, включений у процес філіації, тобто є аксіомою його зумовленість дійсністю, історією, належність кожного твору своєму авторові. При цьому текст можна подрібнювати, не поважаючи його цільність, можна читати з будь-якого місця, не беручи до уваги волю автора. Текст також вимагає, щоб ми прагнули до усунення або хоча б скорочення дистанції між письмом і читанням, не проєктуючи ще більше особу читача на твір, а об'єднуючи читання і письмо в єдиній знаковій діяльності. Очевидно, причиною того, що багато хто відчуває «нудьгу» від сучасного важко-доступного тексту, є звичка зводити читання до споживання: людина нудьгує, коли вона сама не може творити текст, розкладати його на частини, вводити його в дію. І, нарешті, текст має давати задоволення, насолоду читачеві. Це – закон, про який ніколи не слід забувати, незважаючи на будь-які дослідницькі зобов'язання. Задоволення від тексту, на думку Р. Барта, – це текст, який сам читач хотів би написати [1].

Припущення про можливість управління процесом розуміння за допомогою текстових засобів висловлював і А.А. Брудний. Він, зокрема, зазначав: «Можна сказати, що текст мов би керує процесом розуміння, починаючи з перших осмислених одиниць поділу в індивіда формується настановлення, пов'язане з прогнозуванням наступного змісту» [4].

З.І. Кличнікова серед факторів, що зумовлюють розуміння тексту, виділила так звані об'єктивні чинники, які прямо відносяться до текстових характеристик:

- інформаційна (комунікативна) насиченість тексту;
- композиційно-логічна структура тексту;
- смислові категорії, реалізовані в тексті;
- мовні засоби вираження смислових відношень, що розкриваються в тексті;
- поліграфічне оформлення тексту [9].

Як бачимо, виділені дослідником чинники характеризують як зовнішню, так і смислову структуру повідомлення, спільно впливаючи на процес його сприймання та розуміння читачем.

Питання впливу структурно-сміслових особливостей тексту на процес його розуміння відносяться до числа малоопрацьованих. Причини цього полягають передусім у недостатній розробці загальної теорії тексту у сучасній психологічній науці.

Автори перших досліджень даної проблеми ставили перед собою мету визначити вплив на процес розуміння тексту різних способів викладення думок у них. Досліджувалися переважно навчальні твори та їх логічна структура. Так, А.Е.Венделанд показала, що найбільш продуктивним для розуміння іноземної науково-технічної літератури є дедуктивний та дедуктивно-індуктивний способи викладу думок, які зумовлюють ефективне розуміння таких текстів дорослими читачами [5].

Вплив логічної структури тексту на його розуміння досліджував і В.В. Козієв, підкреслюючи, що тип логічної структури тексту впливає як на способи донесення до читача основної ідеї повідомлення, так і думок, що підпорядковані цій ідеї [10].

Деякі американські дослідники, наприклад стверджують, що структура повідомлення в більшості випадків впливає на сприймання слухача (мається на увазі зовнішня структура тексту – порядок речень) [17]. Вони також вивчали зовнішню організацію повідомлення з метою з'ясувати, коли потрібно передавати найбільш важливий аргумент – на початку, в середині чи в кінці тексту. Як показали дослідження, перевага належить звичайно кульмінаційним (розміщення основного аргументу в кінці тексту) та антикульмінаційним (розміщення основного аргументу на початку тексту) структурам.

Згідно моделі розуміння тексту Кінча та Дейка, читачі намагаються спочатку інтерпретувати повідомлення, спираючись на його поверхневу структуру. Однак у випадку виникнення певних ускладнень, з якими стикається читач, вирішальне значення має глибинна (смістова) структура, проникнення в яку тільки й дає змогу зрозуміти текст [17].

Серед досліджень, що вивчали вплив внутрішньої структури тексту на його розуміння, найбільше поширення отримали роботи, які базувалися на представленні внутрішньої структури тексту у вигляді системи предикацій. Результати цих досліджень показали, що розуміння змісту тексту залежить від того, наскільки чітко побудована ієрархія предикацій, наскільки вона систематична й логічна. Різномановитість предикативної організації текстового матеріалу різко утруднює його розуміння [7,8].

Вивченню впливу смислової структури тексту на його розуміння присвячені дослідження Г.Д. Чистякової та О.М. Копиленко. Так, остання відмічає провідну роль смислової організації тексту для адекват-

ного його розуміння. Вона показала, що ця структура є установкою на розуміння того або іншого тексту і запропонувала схематичну модель смислової структури тексту у вигляді сукупності заголовків окремих слововживань [11].

Г.Д. Чистякова, досліджуючи залежність розуміння тексту від його денотатної структури, дійшла висновку, що ця структура відображає основні особливості процесу розуміння повідомлення, дозволяючи спрогнозувати його результати. Вона також зазначає, що виділення денотатної структури тексту й становить мету процесу розуміння. Для ефективного здійснення цього процесу слід відтворити ті денотати тексту, котрі найбільше пов'язані з іншими, враховуючи при цьому не лише безпосередні зв'язки денотату, а й віддаленіші, тобто довжину денотатного ланцюга [16].

Вплив структури тексту на його смислове сприйняття та розуміння був встановлений також І.Ф. Неволіним. В результаті проведеного ним експериментального дослідження було встановлено, зокрема, що у значній більшості досліджуваних у процесі читання тексту поза смисловим сприйняттям залишилися кінцеві абзаци, що складають більше 20 відсотків довжини усього твору. Він також висловив припущення, що елементи тексту, розміщені на більш високих смислових рівнях, гірше розуміються та запам'ятовуються [15].

Нами запропоновано виділяти в тексті три інформаційних плани – когнітивний, рефлексивний та регулятивний. Перший план містить інформацію про основні теоретичні положення і факти, другий – відображає особливості побудови авторської аргументації, третій – регулювання процесу взаємодії читача з текстом, керування читацьким сприйманням та розумінням. При цьому структурно-смислова організація тексту здійснює керуючий вплив на його розуміння. Найважливішими характеристиками такої організації є інформаційна насиченість твору, яка включає в себе інформацію трьох видів – когнітивну, рефлексивну та регулятивну, а також рівномірний розподіл її по всьому тексту.

Провідну роль в керуванні процесом сприймання та розуміння повідомлення відіграє також включення в його структуру метатекстових елементів, що, як правило, відносяться до регулятивної чи рефлексивної інформації. Це дозволяє акцентувати увагу читача на ключових положеннях тексту, узагальнювати текстовий матеріал, спрямовувати здогадки та очікування читача в бажаному для автора напрямку. Крім того, метатекстова інформація структурує повідомлення, виступаючи своєрідним «маркером» зміни основних тем тексту.

Аналіз результатів експериментального дослідження, спрямованого на визначення впливу структурно-смислових особливостей навчаль-

ного тексту на процес його розуміння студентами, дозволив зробити такі висновки.

Структурно-сміслові характеристики навчальних текстів здійснюють значний вплив на перебіг основних операцій розуміння тексту, передусім на структурування та переструктурування текстової інформації.

Результати аналізу навчальних текстів показали, що найбільш значимими для розуміння є такі їх характеристики, як інформативність, структурність, цільність та діалогічність. Включення в навчальний текст інформації усіх смислових рівнів сприяє ефективнішому його структуруванню та переструктуруванню та узагальненню змісту основних положень тексту в цілому.

Провідними семантичними параметрами, що впливають на розуміння навчального тексту, є тематична розкиданість та розірваність смислового поля тексту. Недостатнє застосування авторами навчальних текстів діалогічних текстових засобів є однією з причин недостатньої діалогічної взаємодії з твором.

Експеримент також показав недостатнє володіння студентами основними когнітивними операціями читання та прийомами діалогічної взаємодії з текстом. Це зумовлює необхідність спеціального формування в студентів таких операцій та прийомів з урахуванням структурно-сміслових особливостей тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989.
2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
3. Блюменау Д.И. Проблемы свертывания научной информации Л.: Наука, 1982.
4. Брудный А.А. Психологическая герменевтика. – М.: Лабиринт, 1998.
5. Венделанд А.В. Способы изложения мыслей в текстах и их влияние на содержание прочитанного // Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. – Тбилиси: Мецниереба, 1971. – С. 302-303.
6. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: Наука, 1981. – 140 с.
7. Дридзе Т.М. Текст как иерархия коммуникативных программ / информационно-целевой подход // Смысловое восприятие речевого сообщения. – М.: Наука, 1976. – С. 48 – 57.
8. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982.
9. Клычникова З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. – М.: Просвещение, 1983.

10. Козиев В.Н. Характеристика логической структуры текста // Особенности восприятия учебной информации взрослыми людьми. Вып. 1. – Л., 1973. – С. 83-86.
11. Копыленко О.Н. Роль смысловой структуры текста в его понимании. Дис. ... канд. психол. наук. – Алма-Ата, 1974.
12. Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации // Синтаксис текста. – М.: Наука, 1979. – С. 18-36.
13. Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека: Введение в психологию. – М.: Мир, 1974.
14. Лурия А.Р. Язык и сознание. – Ростов н/Д.: изд-во «Феникс», 1998.
15. Неволин И.Ф. Познавательное чтение – ведущая форма непрерывного образования // Новые методы и средства обучения. №3. – М.: Знание, 1990. – С. 3-65.
16. Чистякова Г.Д. Формирование предметного кода как основы понимания текста // Вопросы психологии. – 1981. – № 4. – С. 50-59.
17. Thompson E. Some effects of message structure on listeners comprehension // Speech Monographs, 1967, №1.